

מכתלי בית הדין

תשובות אקטואליות
בענייני חושן משפט
על הפרשה

גיליון שמ"ח, פר' במדבר תשפ"ו

משולחנו של הגאון
רבי מנחם מנדל
פומרנץ שליט"א
ריש מתיבתא 'עוז והדר'

שאלת מחיר בלא כוונת קנייה

לקנות, יגרם לו צער שחברו נתכוון להטעותו ועלה הדבר בידו, והצער הזה הוא עצם איסור אונאת דברים.

כשהמוכר לא ידע לבסוף

במקום שהמוכר לא עתיד להכיר בכך שהשואל נתכוון להטעותו ושלא הייתה בדעתו כלל לקנות יהיה חילוק בין השיטות, לדעת המאירי והראב"ד מכל מקום הדבר יהיה אסור. לשיטתם, עצם השאלה יוצרת פגיעה ואינה תלויה בהכרה מאוחרת של המוכר. אולם לדעת שולחן ערוך הרב, באופן זה הדבר יהיה מותר, שכן לשיטתו עיקר האיסור אינו אלא במקום שבו יכיר המוכר לאחר מכן שלא הייתה כוונת קנייה או ללגלג עליו, ומתוך כך יצטער.

עמידה על המקח בלא ממון

עוד מצינו דין זה במפורש בדברי חז"ל (פסחים ק"ב): בצוואות שציווה רבי ישמעאל רבבי יוסי את רבי, ואחת מהן היא שלא יעמוד אדם על המקח בשעה שאין לו דמים. ופירש שם הרשב"ם (ד"ה אל תעמוד) שאין הכוונה לעמידה גרידא, אלא שלא יעמוד על המקח כדי לסחור בו בשעה שאין בידו כסף לקנותו, לפי שנמצא מפסיד את המוכר חנם, שכן אחרים אינם קונים את המקח מחמת שסבורים שהוא מהפך בו ובדעתו לקנותו.

שיטת הרשב"ם - הפסד ממון

רבי דוד אורטינברג מחבר הספר 'תהלה לדוד' על שו"ע אורח חיים בהגהותיו 'שהם וישפה' על הרמב"ם (מכירה פרק יד הלכה יד) הביא לביאור הרשב"ם וכתב שבזה יש לבאר גם את דברי הגמרא בבא מציעא (נח), אך כתב שאם כן אין זה דין של אונאת דברים וצער, אלא דין של הפסד ממון, שמפסיד את המוכר בכך שמפסיד לו קונים.

ורבינו חננאל (פסחים ס"ט) כתב שעל ידי עמידתו על מחיר המקח הוא מפחית את שווי החפץ בעיני בעליו, וכשיגיע קונה אחר ימכרו לו במחיר נמוך. ולעיל הובא שהמאירי (ב"מ נח) פירש את דין הגמרא בבא מציעא משום שהלקוחות שומעים את הסיורוב של השואל, ומבקשים להפחית במחיר, ואם כן קשה מה שהקשה ה'שהם וישפה' שהרי זה נזק ממון ולא אונאת דברים. אלא שבאמת מפורש כתב

דברים, מצינו בדברי הראשונים והפוסקים כמה דרכים.

טעם המאירי - גרימת הפסד וצער

המאירי (בבא מציעא נח: ד"ה אמר המאירי) כתב שטעם האיסור הוא, שכאשר אדם שואל את חברו על המקח בלא רצון לקנותו הדבר נחשב לאונאת דברים, לפי שמתוך שמתבייש הלוקח לומר שאינו חפץ לקחת, הוא אומר למוכר שהחפץ אינו שווה כל כך, ואחרים שומעים ונמנעים מלקנות, ונמצא שגרם למוכר הפסד. ועוד הוסיף שם, שאפילו כאשר אין אחרים עומדים ושומעים, מכל מקום יש כאן צער למוכר, בכך שהטריחו וכבר חשב שימכור את חפצו ולבסוף לא מכר, והאכזבה עצמה גם היא בכלל אונאת דברים.

טעם הראב"ד - גניבת דעת

הראב"ד בפירושו לתורת כהנים (ויקרא שם) מבסס את ביאורו על התוספתא (ד"ה ארץ פרק בן עזאי פרק ו הלכה ד, 1) שפותחת בדין 'לא יאמר אדם לחבירו טול שמן מפך ריקן, מפני שמחזיקין בו טובה של חנם'. ושוב בסמוך מובא דין דידן ונקבע הטעם 'מפני שמשביח דעתו של המוכר', ופירש הראב"ד שדין דידן הוא מעין הדין הקודם שגונב ומטעה את דעתו של חברו, וגם כאן הוא משביח את דעת המוכר לשמחו שהוא עומד לקנות, ולמעשה אינו אלא משקר בו.

טעם שולחן ערוך הרב - תרמית הגורמת לצער

בשולחן ערוך הרב (דיני אונאה סעיף כח) דימה דין דידן לדין שהוזכר קודם לכן בגמרא (ב"מ נח): ובתורת כהנים (שם) שאין להפנות לקוחות המבקשים לקנות תבן לאדם שכלל לא מוכר זאת, ובוזה הוא מבייש ומהתל במבקשים לקנות שהמוכר ילעג לטעותם שבאו לפניו והוא מעולם לא מכר תבן, או ללגלג על האדם ששלחם אליו כאילו הוא מוכר תבן (רמב"ם מכירה פרק יד הלכה יד, ובכסף משנה שם).

ולפי זה כתב שגם כאן האיסור הוא שכוונת השואל להטעות את חברו וליצור אצלו רושם שהוא חפץ לקנות, וכך לאחר מכן, כאשר המוכר יכיר שנתכוון להטעותו ולא רצה כלל

השעה הייתה חמש אחר הצהריים בבני ברק. השמיים נצבעו באפור פלדה, וגשם זלעפות שהחל להצליף על המדרכות, הפך את רחוב רבי עקיבא לנהר של מים ומטריות שחורות.

אפרים פישל, אברך צעיר עם לחי נפוחה מעט (זכר לטיפול שורש מפרך שעבר זה עתה במרפאת 'שינייה'), יצא אל הרחוב וגילה שהאוטובוס הבא שלו ליישוב יגיע רק בעוד ארבעים דקות. הקור חדר דרך החליפה הדקה, והמים החלו לחלחל לתוך נעליו.

כדי לא להירטב עד לשד עצמותיו, החליט להיכנס לחנות היוקרה "בית הטקסטיל החדשני". החנות הייתה ריקה מאדם, מוארת באור יקרות וריח של בגדים נקיים נדף בה. אפרים פישל לא באמת התכוון לקנות מצעי כותנה קטיפתיים ב-800 שקלים, אבל כדי לא להאריך "טרמפיסט" שתפס מחסה מהגשם, הוא החל לעבור בין המדפים.

הוא ניגש למוכר, לייבוש, שהביט בו בעיניים בוהנות מעבר למשקפיו, והחל לברר מחירים: "כמה עולה הסט הזה עם הרקמה?" שאל אפרים פישל, בעודו מנסה להסתיר את העובדה שהוא רק מחכה שהמבול בחוץ ייחלש. "זהאם יש הנחה על דגמים מעונה קודמת?"

אלא שתוך כדי מעשה, עלתה בלבו השאלה הבאה: האם מותר לאדם להיכנס לחנות, להעסיק את המוכר בשאלות על מחירים ופרטי מוצרים, כאשר הוא יודע בוודאות שאין לו שום כוונה או יכולת לקנות, וכל מטרתו היא רק להעביר את הזמן במקום יבש וחם עד שיגיע האוטובוס?

תשובה

איסור אונאת דברים

בגמרא (בבא מציעא נח:) דרשו מהפסוק (ויקרא כה יז) 'לא תונו איש את עמיתו', שבאונאת דברים דבר הכתוב. ובמשנה שם נתבאר שאונאת דברים כוללת אף מקרה שבו אדם שואל את חברו בכמה הוא רוצה למכור חפץ פלוני, והוא עצמו אינו רוצה כלל לקנותו. וכך נפסק להלכה (חושן משפט סימן רכח סעיף ד), שלא יאמר אדם לחברו 'בכמה אתה רוצה ליתן חפץ זה', והוא אינו מתכוון לקנותו.

בטעם הדבר, מדוע נחשבת שאלה זו לאונאת

במאירי שאונאת דברים אין הכוונה לצער של דברים בלחוד שאין נזק ממון, אלא ללמד על כל נזק הבא על ידי דברים וגם נזק ממון, וזה לשונו: 'יש אונאה בדברים, רצה לומר, שאסור להונות את חברו ולגרום לו פסידא בדבריו'.

הטעמים שהביא בחזון יחזקאל

בחזון יחזקאל (תוספתא בבא מציעא פרק ג, הלכה יד) כתב שני טעמים לאיסור שאלת המקח כשאין דעתו לקנות. טעם אחד, מפני שהמוכר מצטער שמת על ידי שהלוקח נמנע לבסוף מלקנות יד מחיר ממכרו בעיני אחרים, והוא כעין דעת המאירי. ועוד כתב את טעמו של הרשב"ם, שלפעמים יש בכך הפסד ממון ממש, משום שאיש אחר אינו קונה את החפץ, מאחר שסבור שהשואל מעוניין בו.

נמצא מכל האמור, שאדם הבא לחנות ושואל על החפץ כשאין בדעתו לקנותו, לדעת המאירי הדבר אסור בכל גוונא, מפני שמצער את המוכר שחשב שימכור ולבסוף אינו מוכר. וכן לדעת הראב"ד אסור, משום שדבר זה נחשב גניבת דעת. לדעת שולחן ערוך הרב, אם יכיר המוכר לאחר מכן ששאלו סתם ולא הייתה בדעתו לקנות - אסור, מפני שנמצא מצער, אולם אם לא יכיר בכך המוכר, משמע שמוותר. ולביאור הרשב"ם, אפשר שכל שאין אחרים מצויים שם היודעים שהוא מהפך במקח, וכן במקום שאין חשש שהמוכר ישמרנו עבורו וימנע אחרים מלקנותו, יש מקום לומר שהדבר מותר.

דבר המסור ללב

אמנם בגמרא (בבא מציעא נח: נאמר לגבי אונאת דברים ש'הדבר מסור ללב', וכל דבר המסור ללב נאמר בו 'ויראת מאלוקיך'. ופירש רש"י שם (ד"ה שהרי דבר), שהכוונה היא שהוא מסור לליבו של עושה אם לעקל אם לעקלקלות, שכן בידו לטעון שהיה חפץ באמת לקנות חפץ זה. ומתבאר מדבריו שאין האיסור תלוי דוקא בכך שחברו יכיר לבסוף שנתכוון להטעותו, אלא אף במקום שהדבר סתום בלבו של השואל בלבד, מכל מקום יש בו איסור. ולפי זה לכאורה קשה על דברי השולחן ערוך הרב, שלדבריו האיסור הוא דוקא באופן שהמוכר ידע לאחר מכן ששאלו סתם.

האמרי יעקב מחלק בין שאלה למשא ומתן

אך באמרי יעקב (ביאורים לשולחן ערוך הרב שם) דקדק מלשון המאירי, שכתב שהשואל מטריח את המוכר ומצערו בכך שחשב למכור ולא מכר, שדין זה שייך בעיקר כשהוא 'עומד על המקח' ומטריח את המוכר במשא ומתן. באופן זה, כאשר אינו קונה לבסוף, נגרם למוכר צער על עצם הטרחה, אבל כאשר מבקש אדם לדעת את שווי של חפץ, כגון שקיבלו במתנה ורוצה לדעת מה ערכו, או שהביאו ממקום רחוק וחפץ למוכרו ורוצה לברר בכמה ראוי להעמידו, בזה כל שאינו עומד על המקח אין צער למוכר, ויש להתיר מצד זה.

וכתב שם, שכן משמע גם מצוואת רבי ישמעאל ברבי יוסי, שאמר שלא יעמוד על המקח, ו'עמידה על המקח' פירושה מהפך בו, כפירוש הרשב"ם. נמצא שלפי זה עיקר האיסור

הוא כאשר משפיל את המקח או מצער את המוכר במשא ומתן שאינו לצורך, אבל שאלת מחיר גרידא, בלא עמידה על המקח ובלא התמקחות, לשיטת המאירי יש מקום להתירה.

ועל פי זה כתב באמרי יעקב, שדברי השולחן ערוך הרב נסובים על אופן זה שהוא רק שואל, ואדרבה הוא מוסיף חומרה, שאף במקום שאינו עומד על המקח ואינו מטריח את המוכר כלל, מכל מקום אם ידע המוכר לאחר מכן ששאלו סתם ושלא התכוון כלל לקנות ומתוך כך יצטער, הרי אף זה בכלל אונאת דברים ואסור.

אמנם לשיטת הראב"ד, שכתב שטעם האיסור הוא משום גניבת דעת, האיסור הוא אף אם המוכר לא ידע לעולם ששאלו סתם, מאחר וסוף סוף דעתו נגנבה בשעה שחשב שהשואל מתעניין באמת במקחו.

דרך מקח ומנהג השוק

כאשר אדם שואל על מחיר החפץ כדרך הנהוגה בשוק, לברר מחירים בכמה מקומות כדי לקנות את הזול שבהם, אין בדבר איסור. דרך זו היא מדרכי המקח, והמוכר מודע לכך ומסכים לה, ואין כאן גניבת דעת, וגם אין כאן הטרדה למוכר, כי כך מקובל ומוסכם בין בני אדם.

אזהרת רבי יהודה בברייתא

בברייתא שם בגמרא, העוסקת בהרחבה בדיני אונאת דברים, אמר רבי יהודה ש'לא יתלה עיניו על המקח בשעה שאין לו דמים'.

ובספר 'חובת השמירה' להחפץ חיים (פרק יד בהערה שבתחילת הפרק) חילק בין דין המשנה (ב"מ נח:) שלא יאמר לחברו 'בכמה חפץ זה' כשאינו רוצה לקנות, לבין דברי רבי יהודה בברייתא (שם) שלא יתלה עיניו על המקח בשעה שאין לו דמים. שבמשנה מדובר כשאינו רוצה כלל לקנות, ואילו בברייתא מדובר כשאין לו דמים, ואף שבלבו היה רוצה לקנות אילו היו בידו מעות, מכל מקום אסור רבי יהודה שיתלה עיניו במקח, כיון שבפועל אינו יכול לקנותו. והסתפק שם אם מה שנוקט המחבר בלשונו את לשון המשנה 'שלא יאמר לו בכמה חפץ זה' כשאינו רוצה ליקח, ולא נקט את לשון רבי יהודה 'שלא יתלה עיניו בו כשאין לו דמים', הוא מפני שאין הלכה כדברי רבי יהודה, או שמא מפני שסבר שאין חילוק בין הדברים.

וכתב שם, שנראה שאין ההלכה כרבי יהודה. זאת לפי שבצוואת רבי ישמעאל ברבי יוסי, שציוה לבניו שלא יעמדו על המקח כשאין להם דמים, משמע שאזהרותיו היו נוגעות להנהגות ישרות ודרכי מוסר, ולא משום איסור גמור של אונאת דברים. שאם היה בזה איסור מן הדין, לא היה צריך לצוותם על כך, וכמו שתמה המהרש"א מדוע הוצרך לצוותם על דבר האסור מעיקר הדין.

ובתועפות ראם (סימן נא אות ד) כתב ליישב קושיית המהרש"א, שצוואת רבי ישמעאל היא במי שרוצה לקנות

אלא שאין לו דמים, ואילו דין אונאת דברים עוסק במי שאינו רוצה כלל לקנות.

אכן, בסופו של דבר, מסקנת החפץ חיים שאין חילוק בין תנא דמתניתין לרבי יהודה. והביא ראיה ממה שמצינו בתורת כהנים (בהר פרשה ד), שהובאו דברי רבי יהודה בלשון המשנה, ומשמע שגם דבריו 'לא יתלה עיניו' אמורים באדם שאין בדעתו לקנות כלל, וכתב שלפי זה אדם שאין לו דמים אך יכול להשתדל להשיג דמים רשאי לשאול על המקח.

וב'חקרי לב' (יורה דעה חלק ד סימן פ ד"ה וכן ראיית) כתב כי רבי יהודה בא להוסיף ללמדנו שאיסור אונאה אינו מוגבל לדיבור מפורש בלבד, אלא חל אף על רמיזה והתנהגות המטעה את המוכר לחשוב כי לפניו לקוח, כמו זה שעומד ליד החפץ ותולה עיניו בו. מקור לכך נמצא בדברי החינוך (מצוה שלח) שכתב שראוי להיזהר שאפילו ברמז דבריו לא יהא נשמע חירוף לבני אדם, וכן בדברי היראים (מצוה נא), שכתב שיש איסור אונאה אף כשמראה פנים רעות לחברו. וביראים אף כתב שלמד זאת מדברי רבי יהודה, ויש לבאר דבריו שלמד זאת ממה שלא אמר רבי יהודה שלא ישאל את המוכר, אלא שאפילו לא יתלה עיניו במקח והוא אינו רוצה לקנות.

בירורים אצל המוכר כשאין לו כסף

העולה מן הדברים, כי אדם החסר את האמצעים הכספיים לרכישה, דינו כמי שאינו רוצה לקנות כלל. אם הוא מטריח את המוכר במשא ומתן - הדבר אסור לכל הדעות. אולם, אם אין בשאלתו משום טרחה יתירה, והמוכר לא יבוא לידי צער כשיודע לו מצבו, הרי שיש צד להיתר. אף לשיטת הראב"ד החושש לגניבת דעת, במקום שהשאלה נשאלת כדרך המבררים מחירים בשוק, ייתכן שאין בכך משום עוול.

בנידון דידן

בנידון שלפנינו, אותו אדם הנכנס לחנות אך כדי לחסות מפני הגשם ולהעביר את זמנו, ופונה למוכר בשאלות רק כדי להצדיק את שהותו במקום - הדבר אסור. לשיטת הראב"ד יש כאן גניבת דעת ברורה, ולשיטת שולחן ערוך הרב יש לחוש לצער שייגרם למוכר לכשיבין כי הוטעה. אמנם אף ללא חשש זה, מאחר שהשואל מטריח את המוכר בשאלות סרק בעוד שאין בלבו כל כוונה לרכוש דבר, הרי שעל פי כל השיטות והטעמים שהובאו, מעשה זה אסור מדין אונאת דברים.

ולא רק אונאת דברים יש כאן, אלא גם גזל שהרי אין שום מוכר המסכים שכנס אדם לחנותו ויטריד אותו בשאלות כדי שיהיה לו נעים בשהותו בחנות כהגנה מפני הגשם, ונמצא שהוא נכנס לרשות בעל הבית שלא ברשות, ועבר באיסור גזל.

